

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК: 376-056:316.61

Афузова Г.В.

РОЛЬ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ГЕНДЕРНОГО СТАНОВЛЕННЯ ДИТИНИ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядається проблема гендерного становлення дітей, які мають порушення психофізичного розвитку, в процесі їх соціальної адаптації. Здійснено аналіз зазначеного питання в контексті наявних науково-дослідних робіт, висвітлено сутність і специфіку гендерного підходу у вивченні соціокультурних аспектів розвитку особистості. Зазначено особливості соціокультурних умов процесу особистісного становлення гендерного суб'єкта на ранніх етапах дизонтогенезу. Обґрунтована необхідність цілеспрямованого психологічного впливу на процес гендерного становлення дітей з психофізичними порушеннями у ході їх соціалізації. Визначені основні напрямки та принципи психологічного супроводу процесу особистісного становлення зазначеної категорії дітей у відповідності з альтернативною стратегією гендерної соціалізації. Намічено основні тенденції вдосконалення процесу гендерної соціалізації дітей з порушеннями психофізичного розвитку в Україні.

Ключові слова: гендерне становлення, соціалізація, діти з порушеннями психофізичного розвитку, психологічний супровід.

Одна з провідних тенденцій сучасної культури – установка на розвиток індивідуальності, в якій з кінця 90-х рр. XX століття став поступово простежуватися перехід від «вузького» типу соціалізації (орієнтація на жорсткий норматив) до «широкого», який передбачає варіативність норм і поведінкових практик. Такого роду зміни, зумовлені процесами демократизації і гуманізації, вплинули і на систему вітчизняної як загальної, так і спеціальної освіти, де тепер превалує індивідуально-особистісний підхід у вихованні та навчанні підростаючого покоління.

Сучасною психолого-педагогічною наукою і практикою визнається значущість орієнтації на цінності та ідеали розвитку і подальшої самореалізації внутрішнього потенціалу кожної дитини як унікальної особистості, що в свою чергу робить необхідним забезпечення умов для прояву самостійності, творчості, ініціативи, для здійснення свободи вибору, починаючи з ранніх етапів онтогенезу. Все це закономірно обумовлює питання повноцінного розвитку дитини як активного суб'єкта своєї життєдіяльності і надання кваліфікованої психологічної допомоги в супроводі даного процесу. Повною мірою це стосується і дітей з проблемами психофізичного розвитку, при цьому особливу значущість питання становлення дитячої суб'єктності та підтримки індивідуальності набувають з точки зору вирішення завдань практичної реалізації соціальної і, зокрема, освітньої інтеграції цих дітей як умови їх ефективного розвитку.

Слід зазначити, що останнім часом у спеціальній психології істотно зріс інтерес до проблем вивчення особистості та соціокультурної детермінації становлення її суб'єктності (О. Агавелян, Н.Бєлопольська, І. Коробейніков, І. Левченко, У. Ульяновська та інші). Такого роду наукові дослідження багато в чому обумовлені ідеями Л. Виготського про провідну роль соціального контексту патологічного розвитку і процесу компенсації дефекту, гармонійної єдності соціалізації та індивідуалізації. Крім того, саме Л. Виготський одним з перших у вітчизняній психології назвав проблему особистості як соціально активного суб'єкта вищою і центральною. З позицій його культурно-історичної концепції зміст особистості і її поведінка визначаються суспільним досвідом, який стає індивідуальним надбанням суб'єкта за умови його вродження в культуру, присвоєння її спадщини [1].

І в цьому плані, як показують сучасні дослідження (С. Бем, Ш. Берн, К. Гіліган, Дж. Лорбер, К.Уест, С. Фаррелл тощо), першою і найбільш значущою соціальною категорією, яка задає напрям і зміст особистісного розвитку виявляється статеві приналежність індивіда. Від неї залежать зовнішні впливи і через неї ж вони переломлюються. У термінах статі дитина вперше осмислює своє Я, свою індивідуальність. Тому, на наш погляд, цілком обґрунтованою є необхідність серйозного вивчення проблем статі та обізнаності в цій галузі, без чого унеможливується комплексне дослідження особистості людини.

Проблеми гендеру та гендерної соціалізації є предметом вивчення багатьох сучасних суспільствознавчих дисциплін. Гендерна соціалізація являє собою складний і багатограний процес соціального формування індивідуальної ідентичності, який має свої особливості у різних суспільствах [2]. В останні роки ця точка зору знаходить своїх прихильників і у вітчизняній психології, яка поступово визнає необхідність врахування статевого фактора, як при наданні адресної допомоги, так і при проведенні різного роду досліджень. Певні перспективи для цього надав новий науковий підхід в системі сучасного гуманітарного знання, що отримав назву гендерний. Центральним положенням гендерного підходу є теза про соціокультурну обумовленість всіх тих характеристик, які прийнято пов'язувати з поняттями «жіноче» / «чоловіче» (інтереси, цінності, поведінку, рід діяльності, риси характеру і т.п.), а також постулат про те, що феномен гендера, відмінний від біологічної реальності, є конструктом громадського характеру, створеним за активної участі самого індивіда [3].

Особливістю гендерної системи українського суспільства є поєднання егалітарної ідеології та традиційного сприйняття сімейних і сексуальних стосунків, побутових відносин тощо. Психологічні характеристики і соціальна поведінка людей інтерпретується як «чоловіча» або «жіноча» відповідно до домінуючих уявлень про те, що є «чоловічим», а що «жіночим». Таким чином, гендерна ідентичність пов'язана з нашими уявленнями про представників відповідної статі, і ці уявлення являють собою сукупність знань, стереотипів, норм і цінностей, які формуються у свідомості індивіда в процесі гендерної соціалізації. Із поступовою зміною усталеної системи гендерних ролей відбувається й нівелювання традиційних стереотипів маскулітності і фемінності, образи чоловіка і жінки стають менш полярними, тому й вважаємо, що в українському суспільстві має місце гібридна модель гендерної соціалізації, яка обумовлена взаємодією традиційних (патріархатних) та постмодерних (егалітарних) практик і патернів гендерного виховання й соціалізації [2].

На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблема гендерних особливостей здебільшого розглядається в межах філологічних і філософських досліджень, а також в контексті державного управління та юриспруденції. У педагогіці та психології акцент робиться на гендерних особливостях виховання та професійного становлення (І. Бідюк, С. Вихор, М. Зубілевич, О. Літвінова, О. Логвінова, Н. Павлуценко, А. Шевченко та інші). Разом з тим, саме в межах гендерного підходу набувають новий ракурс розгляду питання соціокультурного розвитку особистості, в тому числі і в умовах раннього дизонтогенезу. Однак на сьогоднішній день проблема гендерного становлення дитини в спеціальній психології ще практично не висвітлена і поки вичерпується одиничними роботами, предметом вивчення яких є особливості окремих аспектів особистісного розвитку дітей і підлітків з порушеннями розвитку різного ґенезу з урахуванням їх статевої приналежності (Ю. Бистрова, Н. Заїграєва, Д. Ісаєв, І. Коробейніков, В. Левицький, Л. Семенова, Т. Павленко тощо). При цьому доводиться констатувати факт відсутності в сучасній спеціальній психології комплексних теоретико-експериментальних розробок, які розкривають суть і специфіку процесу гендерного становлення дітей з порушеннями психофізичного розвитку, які виявлятимуть загальні та специфічні закономірності цього процесу в порівнянні з їх однолітками, розвиток яких відповідає віковим нормам.

Основними інститутами соціалізації в цілому та гендерної соціалізації зокрема залишаються сім'я та навчально-виховні заклади, а основними її джерелами – батьки та педагоги. У сучасному суспільстві, в тому числі й українському, велике значення у формуванні гендерної ідентичності, засвоєнні гендерних норм і установок відіграють засоби масової комунікації й інформації. На думку Л. Семенової, як інститут первинної соціалізації (в т.ч. і гендерної) слід розглядати дитячу художню літературу. В її дослідженні було виявлено, що твори художньої літератури, офіційно визнані «книжковим ядром» «золотої бібліотеки дитинства» і рекомендовані для дитячого читання на державному рівні, в більшості своїй є трансляторами переважно жорстко стереотипних гендерних образів, підтримуючи тим самим практику традиційної стратегії гендерної соціалізації з її диференційованими за статевою ознакою соціокультурними впливами і не сприяючи становленню варіативної гендерної суб'єктності сучасних дівчат і хлопців [4].

Також було визначено, що переважна більшість педагогів як загальноосвітніх, так і спеціальних освітніх закладів, які працюють з дітьми дошкільного і молодшого шкільного віку, є прихильниками і носіями культурних лінз андроцентризму і гендерної поляризації. Судячи з поглядів і установок цих

фахівців у плані виховання, навчання та реальної практики взаємодії з дітьми, вони дотримуються традиційної стратегії гендерної соціалізації підростаючого покоління. З позицій традиційних стереотипів жіночності і мужності вони задають і забезпечують дівчаткам і хлопчикам різні і практично безваріативні освітні орієнтири, які відповідають патріархатним життєвим сценаріям і на сьогодні мало узгоджуються з реаліями сучасного життя [3].

Щодо батьків як головних значущих осіб-провідників дітей в гендерну культуру суспільства, незалежно від рівня психічного розвитку дитини переважна більшість батьків і матерів в цілому орієнтовані на традиційний гендерно диференційований підхід у вихованні дівчат і хлопців, хоча, разом з тим, на відміну від педагогів, вони дещо частіше демонструють варіативність поглядів і можливих перспектив щодо своєї дитини. У той же час було виявлено і деяку специфіку гендерних орієнтирів батьків, обумовлену статевою приналежністю дитини і самих батьків, характером психічного розвитку дочки / сина, а також фактором наявності сиблінгів і їх статевою приналежністю [3].

Таким чином, отримані нами результати теоретичного аналізу проблеми гендерного становлення дитини з порушеннями психофізичного розвитку у ході соціалізації дозволяють говорити про те, що в даний час стосовно до процесу гендерної соціалізації в умовах онто- і дизонтогенезу в системі суспільства має місце практика однаково спрямованих і досить схожих за своїм змістом соціальних впливів як на макро- (дитяча художня література), так і на мікрорівні (сім'я – батьки, освітні установи – педагоги), що відповідають принципам гендерної диференціації та андроцентризму, що лежить в основі традиційної моделі становлення гендерного суб'єкта.

Отже, незважаючи на істотні зміни соціальної дійсності, які передбачають відхід від патріархальних традицій, що жорстко обмежують можливості особистісної самореалізації індивіда, поширення в прогресивних спільнотах (включаючи освіту) демократичних і гуманістичних ідей, а також різнобічність сучасних соціальних функцій і ролей жінок та чоловіків, соціалізація дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в більшості своїй як в родині, так і в системі освіти, як і раніше здійснюється відповідно до застарілої жорстко диференційованої за статевою ознакою стратегії, яка передбачає гендерну стандартизацію та уніфікацію суб'єкта. Це може призвести до викривлення реальності у бік спрощеного до примітивізму світу із заздальгидь і однозначно «прописаними» позиціями і призначеннями людей в залежності від їх статевої приналежності, не сприяє розвитку індивідуальності, позбавляє права вільного вибору, і тому потребує певного коригування в плані створення умов для розширення варіативності проявів гендерної суб'єктності, починаючи з ранніх етапів особистісного розвитку.

На нашу думку, організація і проведення такої роботи обов'язково має припускати гендерну просвіту основних агентів первинної соціалізації підростаючого покоління в особі батьків, педагогів і спеціальних психологів (включаючи майбутніх фахівців), що полягає в їх залученні до гендерних знань як джерела інформації про вплив існуючих в суспільстві гендерних стереотипів на особистісний розвиток дітей з психофізичними порушеннями та його можливі наслідки.

Отже, з урахуванням вищесказаного реалізація мети оптимізації процесу гендерного становлення дітей дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах дизонтогенезу має здійснюватися за двома основними напрямками психологічного супроводу їх соціалізації з позицій нетрадиційної (альтернативної) стратегії, а саме: 1) гендерна просвіта (ресоціалізація) батьків, педагогів і спеціальних психологів як значущих агентів гендерної соціалізації в період дитинства; 2) корекційно-розвиваюча робота з самими дітьми, які мають порушення психофізичного розвитку, в плані створення спеціальних умов для розширення варіативності прояву їх гендерної суб'єктності, що відповідає реаліям різноманітних життєвих сценаріїв сучасних жінок і чоловіків.

Реалізація психологічного супроводу процесу гендерного становлення дитини з порушеннями психофізичного розвитку має здійснюватися відповідно до таких принципів: 1) створення атмосфери толерантності, партнерства, співпраці, конструктивної взаємодії, поваги до особистості учасників; 2) забезпечення варіативності змісту, форм, методів і засобів; 3) поєднання індивідуальної, групової та підгрупової форм роботи; 4) створення інтерактивного середовища; 5) використання активних методів роботи, серед яких: дискусії, спільне вирішення проблемних ситуацій, пошук нових ідей, виконання творчих завдань і т.п. ; 6) встановлення зворотного зв'язку (діалогічний принцип залучення до гендерних

знань); 7) залучення індивідуального життєвого досвіду; 8) добровільність участі [3].

Крім того, беручи до уваги той факт, що коло основних агентів гендерної соціалізації дитини дошкільного та молодшого шкільного віку, як правило, становлять люди, чия власна первинна соціалізація вже завершена і до того ж також здійснювалася відповідно до традиційної стратегії, центральним завданням психологічного супроводу батьків та фахівців (в т.ч. і майбутніх), які працюють із дитиною з порушенням психофізичного розвитку, є їх гендерна ресоціалізація, яка спрямована на розширення спектру існуючих у цих осіб гендерних уявлень, збільшивши їх варіативність, і на цій основі створення передумов для нестереотипного сприймання соціальної реальності, відмови від сексистської ідеології і дискримінаційної практики, готовність забезпечувати підтримку альтернативним сценаріям особистісного розвитку і самореалізації дітей як гендерних суб'єктів.

У процесі гендерної ресоціалізації за альтернативним варіантом гендерної соціалізації має сформуватися особистість з егалітарним світоглядом, яка характеризується: гендерною компетентністю (когнітивний компонент); гендерною толерантністю (ціннісно-смысловий компонент); гендерною сензитивністю (емоційно-комунікативний компонент) [5].

Так, гендерна компетентність передбачає уявлення про культурно-історичне розмаїття гендерних систем і гендерних стандартів, а також наявність здатності актуалізувати життєві стратегії і схеми поведінки, які є альтернативними щодо домінуючої патріархатної культури; критичного сприймання гендерно забарвлених ідей. Гендерна толерантність – готовність до співпраці на основі прийняття і активного використання егалітарних цінностей, центральною з яких є повага прав особистості на індивідуальність. Гендерна сензитивність передбачає здатність сприймати «приховані гендерні послання» у повсякденній практиці, ідентифікувати і негативно реагувати на будь-які прояви сексизму [5].

Метою корекційно-розвиваючої роботи з дітьми дошкільного і молодшого шкільного віку з порушеннями психофізичного розвитку у ході психологічного супроводу процесу їх гендерної соціалізації з позицій нетрадиційної (альтернативної / егалітарної) стратегії можна зазначити створення спеціальних умов для розширення варіативності прояву їх гендерної суб'єктності. Дана мета знайшла свою конкретизацію в ряді завдань, а саме: 1) надати дітям гендерно нестереотипну інформацію про дівчат і хлопців, чоловіків і жінок; 2) показати індивідуальну і соціокультурну різноманітність знаків гендеру, різні варіанти прояву індивідуальності особистості, незалежно від її статевої приналежності; 3) збагатити уявлення дітей про можливості поведінки і діяльності осіб жіночої та чоловічої статі і на цій основі розширити їх соціальний життєвий простір для особистісної самореалізації; 4) скорегувати процес гендерної соціалізації дошкільників і молодших школярів в напрямку егалітарної моделі взаємодії статей; 5) зорієнтувати дітей на ідеали гендерної рівності, сприяти формуванню у них елементів егалітарного світогляду; 6) забезпечити розвиток у дітей якостей соціальної лояльності до різноманітності проявів гендерної суб'єктності осіб жіночої та чоловічої статі; 7) створити умови для ідентифікації дітьми фактів сексизму – дискримінації за статевою ознакою в різних сферах повсякденного життя [3].

Для формування основ гендерно-чутливої політики або ж політики позитивних дій повинна сформуватися гендерна складова, тобто визнання не просто різниці чоловіків і жінок, а факту гендерної стратифікації у суспільстві та прагнення її подолати або ж зменшити. Одним із варіантів вирішення накопичених дилем може бути впровадження гендерних маркерів у ряді соціальних інституцій і якщо зараз звернути увагу на гендерну соціалізацію підростаючого покоління, то можна сформувати гендерно-свідомий прошарок населення у найближчому майбутньому, від чого український соціум лише виграє [5]. Цілком логічно, що подальшого вивчення вимагають проблеми входження дітей з порушеннями психофізичного розвитку у гендерну культуру суспільства в залежності від нозології порушення, особливостей конструювання та проявів їх гендерної суб'єктності, а також ступеня поширеності в сучасній практиці спеціального виховання альтернативної гендерної соціалізації, принципи і зміст якої співзвучні парадигмі педагогіки підтримки, ідеям толерантності до різноманітності і ненасильства над особистістю.

Використана література

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с.
2. Новицька В.П. Гендерна соціалізація: соціологічні концепції та практики: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 /

В.П. Новицька ; Ін-т соціології НАН України. – К., 2010. – 15 с.

3. Семенова Л.Э. К проблеме специфики процесса гендерной социализации личности в период детства в условиях онто- и дизонтогенеза / Л. Э. Семенова // Психолог в детском саду. – 2010. – № 3. – С. 75-86.

4. Семенова Л.Э. Художественная литература и детское чтение как факторы гендерной социализации личности / Л.Э.Семенова // Психолог в детском саду. – 2010. – № 4. – С. 3-29.

5. Штылёва Л.В. Фактор пола в образовании: гендерный подход и анализ / Л. В. Штылёва. – М.: ПЕР СЭ, 2008. – 316 с.

References

1. Vyhotskyj L.S. Psyholohyya razvytyya cheloveka. — М.: Izd-vo Smysl; Izd-vo Eksmo, 2005. — 1136 s.

2. Novyc"ka V.P. Henderna socializaciya: sociolohichni koncepciji ta praktyki: avtoref. dys. ... kand. sociol. nauk : 22.00.01 / V.P. Novyc"ka ; In-t sociolohiji NAN Ukrayiny. — К., 2010. — 15 s.

3. Semenova L.E. K probleme specyfyky processa hendernoj socyalyzacyy lychnosti v peryod detstva v uslovyax onto- i dyzontoheneza / L. E. Semenova // Psyholoh v detskom sadu. – 2010. – № 3. – S. 75-86.

4. Semenova L.E. Xudozhestvennaya lyteratura i detskoe chtenye kak faktory hendernoj socyalyzacyy lychnosti / L. E. Semenova // Psyholoh v detskom sadu. – 2010. – № 4. – S. 3-29.

5. Shtyl'ova L.V. Faktor pola v obrazovanyi: hendernyj podhod i analiz / L. V. Shtyl'ova. – М.: PER SE, 2008. – 316 s.

Афузова А.В. Роль социализации в процессе гендерного становления ребенка с нарушениями психофизического развития

В статье рассматривается проблема гендерного становления детей, которые имеют нарушения психофизического развития, в процессе их социальной адаптации. Проведен качественный анализ указанного вопроса в контексте существующих научно-исследовательских трудов, определена суть и специфика гендерного подхода в изучении социокультурных аспектов развития личности. Указаны особенности социокультурных условий процесса личностного становления гендерного субъекта на ранних этапах дизонтогенеза. Обоснована необходимость целенаправленного психологического влияния на процесс гендерного становления детей с психофизическими нарушениями во время их социализации. Определены основные направления и принципы психологического сопровождения процесса личностного становления указанной категории детей в соответствии с альтернативной стратегией гендерной социализации. Намечены основные тенденции усовершенствования процесса гендерной социализации детей с нарушениями психофизического развития в Украине.

Ключевые слова: гендерное становление, социализация, дети с нарушениями психофизического развития, психологическое сопровождение.

Afuzova A.V. The role of gender socialization in the process of becoming a child with impaired mental and physical development

The article deals the problem of gender formation children who have disorders mental and physical development, in the process of social adaptation. It conducted a qualitative analysis of this issue in the context of existing research works, defined the nature and specifics of the gender perspective in the study of social and cultural aspects of human development. These features of the socio-cultural conditions of the process of personal formation of the gender of the subject in the early stages dizontogeneza. The necessity of purposeful psychological influence on the process of gender formation of children with mental and physical disorders during their socialization. It identified the main directions and principles of psychological support of the process of personal formation of this category of children in accordance with the alternative strategy of gender socialization. It outlined the main trends of improvement of gender socialization process of children with impaired mental and physical development in Ukraine.

Keywords: gender formation, socialization, children with impaired mental and physical development, psychological support.

Стаття надійшла до редакції 02.06.2016р.

Статтю прийнято до друку 07.06.2016р.

Рецензент: д.психол.н., проф. Руденко Л.М.

УДК:159.923.2-053.4

Дем'яненко Б.Т.

РОЛЬ Я-КОНЦЕПЦІЇ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ ТА ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ ДОПОМОГИ

В статті розглядається роль Я-концепції в різних напрямках психотерапевтичної допомоги: психодинамічному, когнітивно-поведінковому, екзистенційно-гуманістичному та трансперсональному. Розглядається зв'язок між психодинамічним, соціодинамічним та екзистенційнодинамічним параметрами функціонального діагнозу та Я-концепції. Виділяється мотиваційно-потребовий компонент Я-концепції, так як мотивація особистості, особливо неусвідомлена, значно впливає на формування і прояв Я-концепції. Результати дослідження дозволяють уточнити поняття «базові» та «периферійні» психологічні захисти та виділити основні принципи інтегральної психотерапії: 1) принцип функціонального підходу в діагностиці та психотерапії; 2) принцип взаємозв'язку між механізмами психологічного захисту та копінг-стратегіями; 3) принцип зв'язку між психологічними комплексами і незавершеними відносинами; 4) принцип набуття цілісності та стремління до самоактуалізації. Дослідження дозволили виявити особливості Я-концепції у особистостей з емоційними та поведінковими проблемами різного віку, а також динаміку Я-концепції в процесі психологічної корекції та